

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Марченко О. В.

доктор філософських наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 1 : 340

ОСВІТНІЙ ІДЕАЛ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ ПРАВА

Обґрунтовано діалектичний зв'язок еволюції права та освітнього ідеалу у контексті загальної теорії культури, доведено необхідність переосмислення й урегулювання ціннісних пріоритетів суспільства як першооснови правової соціалізації громадян.

Ключові слова: філософія права, ідеал, суспільні цінності, правові норми, культура, правове виховання.

Постановка проблеми. Культурологічний підхід до розуміння права передбачає, що такі смисли позаюридичного характеру, як суспільні цінності й ідеали, мають не меншу значущість для формування правосвідомості громадян, ніж власне юридичні. Відповідно, будь-який правовий феномен і право в цілому повинні розглядатися у контексті ціннісних орієнтирів, притаманних суспільству на певному історичному етапі. Із цих позицій цілком логічним видається розвиток у вітчизняному правознавстві теорії юридичного менталітету, в якій право осмислюється як регулятивна форма культури, ціннісно значущий «продукт» саморозвитку цивілізації, нації, етносу, закономірне явище еволюції їхнього буття [1, с. 26].

Комплексний аналіз кризи сучасної освіти актуалізує ціннісно-правову її складову. Її основне призначення – у сприйнятті суспільством права як цінності, як життєво необхідного явища соціальної реальності. Цінності освіти визначають динаміку її розвитку, встановлюють пріоритети, окреслюють перспективи. У найбільш вагомих для суспільства аспектах цінності освіти знаходять своє оформлення у вигляді правових норм. Нормативне регулювання відносин є провідною ознакою соціокультурного розвитку суспільства й умовою функціонування соціальних систем. А отже, саме ціннісно-нормативний підхід, який вимагає враховувати у побудові правових відносин культурні цінності й ідеали, видається найбільш прийнятним для пізнання специфіки правоустрою суспільства.

Ціннісно-нормативний підхід сягає своїм корінням у творчість Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, М. Вебера, В. Паретто. В основу розроблених ними теорій покладено уявлення про те, що рушійним фактором у перетворенні суспільства є розбіжність у цілях, інтересах, ціннісних орієнтирах окремих особистостей або певних соціальних груп. Відповідно, своєрідним фундаментом для суспільства є спільні для більшості його громадян цінності, ідеали, норми взаємодії. Його послаблення призводить до дезінтеграції суспільства та його підсистем. Цей підхід орієнтований на вироблення освітніх ідеалів та визначення шляхів і способів їх практичної реалізації. Філософія права, як особлива наукова дисципліна, й покликана виконувати важливе методологічне завдання: інтегрувати, систематизувати й узагальнювати уявлення про суспільний ідеал, що визначає сутнісний зміст, напрями та критерії ефективності правотворчої й правоустановчої діяльності, а отже, відіграє першочергову роль у формуванні правосвідомості громадян.

Метою даної наукової розвідки є обґрунтування діалектичного зв'язку еволюції права та освітнього ідеалу у контексті загальної теорії культури, що дозволить відкрити нові обрії у дослідженні проблем правотворчості.

Виклад основного матеріалу. У довідковій літературі знаходимо різні тлумачення ідеалу як певної конструкції соціальних умов і характеристик. Ідеал – досконалий взірець, найвища ціль прагнень і діяльності людини; абстрактний концепт, який не має свого втілення на практиці. Проблема співвідношення ідеалу і дійсності завжди була однією із найгостріших проблем філософії. На думку І. Канта, ідеал є принципово недосяжним (його реалізація можлива лише наприкінці історії) і являє собою ідею регулятивного характеру. Ідеал вказує напрямок до мети, тим самим створюючи образ самої мети. Його керівна роль виявляється, скоріше, на рівні відчуття правильно обраного шляху, ніж в усвідомленні ясного образу результату. Як стверджував Й. Фіхте, ідеали не можуть існувати у реальному світі, однак саме вони дозволяють зробити висновки про цю реальність. У той же час Г. Гегель відзначає конкретний характер ідеалу, який втілює у собі цілі певного етапу інтелектуального і суспільного розвитку людства і постає в образі розумно побудованої держави [2, с. 308–309].

Культуру, як соціальний феномен, визначають саме через суспільні цінності й ідеали: «Культура є встановлення смислу існування світу у спільнотах людей, в їхній практиці та ідеалах, що більшість із них поділяють» [3, с. 15]. На думку О. Бакурадзе, «судження щодо цінності має телеологічний характер, тобто вказує на стан, визначений метою. Цінність – не те, що є, а те, що має бути» [4, с. 214]. Цінності осмислюються переважно як ідеали суспільного, а отже, і особистого життя і діяльності людини.

Культурні цінності і норми тісно взаємопов'язані. Цінності зумовлені культурним контекстом і містять у собі певну нормативність [5, с. 145]. Оскільки культура – це результат специфічного способу людської діяльності, вона за своєю природою є нормативною. Відповідно, культурні, освітні і правові норми є переважно ідентичними, тобто включають одні й ті самі правила поведінки. Культурна норма завжди соціальна, адже соціальною є людська діяльність, що її визначає. Нормативність культури забезпечує

координацію і організацію дій окремих індивідів, які утворюють соціальне ціле. Вона виявляється в інституціалізації відносин і поведінки у соціумі, а цей процес включає їх формалізацію і стандартизацію.

Відносинам між ідеалами і нормами притаманна особлива функціональність у діалектиці суспільного буття і свідомості людей: ідеали є свого роду квінтесенцією суспільних пріоритетів і прагнень на певному історичному етапі, а норми – першочерговою умовою формальної інституціалізації і оптимізації створених у відповідності із цими пріоритетами організаційних структур у різних вимірах суспільного життя. Діяльність політиків, релігійних діячів, юристів так або інакше регламентується існуючими у суспільстві соціальними ідеалами. Зміна ціннісних орієнтацій у суспільстві тягне за собою й зміну норм. Таким чином, нормативна складова культури є похідною від тієї системи цінностей, яка прийнята у даному суспільстві. А найважливішим нормативним регулятором було і залишається право.

Групові норми мають чотирикомпонентну структуру: ціннісний компонент визначає ступінь співвіднесеності ціннісних орієнтацій окремого члена групи із загальноприйнятими цінностями і нормами; когнітивний – адекватність сприйняття і засвоєння цінностей і норм усіма членами групи; поведінковий – відповідність поведінки індивідів прийнятим нормам і, нарешті, емоційний, що виражає ступінь прийняття членами групи відповідних норм і цінностей на рівні психіки. Ціннісні орієнтації визначають направленість поведінки, а особистісні якості надають їй емоційного забарвлення. Ціннісні пріоритети особистості стають для неї мотивами вищого порядку й упродовж життя виступають своєрідним дороговказом. Ціннісно-нормативна система групи, що утворюється із групових норм, цінностей і соціальних ролей, виконує у ній оціночну, регулятивну та смислоутворюючу функції.

Освіта впливає на духовний світ і поведінку людей через цілий комплекс знань, цінностей, прав і обов'язків, заборон і дозволів, статусів і ролей. Рівень освіченості суспільства визначається відповідністю між цінностями, а отже, і мораллю, та системою права. Саме тому у центрі виховної, суспільно значущої та правознавчої роботи необхідно «розміщати» повний образ людини [6, с. 41]. А у контексті освітньої проблематики – ідеал людини як найважливішої цінності культури. «Джерелом» енергії для нього виступає механізм правової регуляції, що безпосередньо впливає на свідомість, мотиви і волю людей. Відкритими залишаються питання: чому цей механізм інколи не спрацьовує і за яких умов він буде належним чином здійснювати свою регулюючу функцію?

Відповідь на перше питання виходить за межі даного дослідження й передбачає ґрунтовний аналіз специфіки правових відносин у певному суспільстві з урахуванням численних історичних, демографічних, економічних, політичних, соціокультурних та інших чинників розвитку. Що ж до другого питання, то відповідь на нього вимагає розмежування умов, які пов'язані із особливостями і властивостями самої освіти, та норм, що її регламентують, і умов, які стосуються власне суб'єктів права. Друга група умов включає цінності і установки людей, розуміння чи нерозуміння ними правових норм,

схвалення чи заперечення цих норм, бажання чи небажання їм слідувати. Обов'язковість правових норм немислима поза правовою культурою громадян, і при належному їй рівні виступає умовою буття права, забезпечення правового статусу кожного окремого індивіда, його прав, свобод і обов'язків. Протиправна поведінка – це завжди прояв невідповідності правової культури громадян і обов'язкового характеру правових норм.

Таким чином, основу правового виховання особистості складають два тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені елементи: уявлення суспільства про те, якою повинна бути особистість на даному конкретному етапі розвитку (ідеал людини), і здійснюваний у відповідності із цими уявленнями вплив на особистість, що має на меті її правову соціалізацію. Не слід забувати й про те, що поряд із загальноприйнятим суспільним ідеалом існує ще й індивідуальне розуміння добра і зла, справедливості і несправедливості, притаманне кожній окремій людині. Воно формується перш за все в родині, у ході правового виховання індивіда й зазнає впливу правового середовища, в якому й відбувається його соціально-правова ідентифікація й подальша правова соціалізація.

Розглянемо означені елементи в історичному зрізі, взявши за приклад той період розвитку суспільних відносин, коли уявлення про освітній ідеал та відповідні засоби впливу на особистість зазнають радикальних трансформацій. Мова йде про незначний в історичному вимірі, але насичений соціально-економічними й культурними зрушеннями відрізок часу – кінець ХІХ – перші десятиліття ХХ століття. Цей період характеризується глобальними змінами у свідомості людини, розумінні нею своєї ролі у загальному історичному поступі, посиленням впливу ідеалів масового споживання на формування системи світоглядних орієнтирів пересічного громадянина. Визначальні для Російської імперії події II половини ХІХ століття (поразка у Кримській війні, скасування кріпосницького права, терористичні акти проти уряду, розвиток науки і суспільно-політичного руху) стали поштовхом до переосмислення ролі особистості у розв'язанні суспільних суперечностей, прав і обов'язків окремої людини у контексті взаємовідносин з іншими. Усі ці події певною мірою демократизували суспільство, залучили до громадянського життя багатомільйонне селянство, розширили рамки й урізноманітнили форми суспільної активності.

Цілком закономірно, що суспільна думка цього періоду не тільки висувала численні моделі майбутнього суспільного розвитку, а й пропонувала різні шляхи досягнення поставленої мети. Різноманіття інтересів, прагнень і світоглядних орієнтирів передових сил суспільства стало причиною відцентрових сил у суспільстві, що надалі зруйнували його єдність. У цих умовах людина опинилася перед вибором власної життєвої лінії, відчуваючи при цьому потужний тиск з боку держави, суспільства (у вигляді громадських, політичних, професійних та релігійних об'єднань, групи однодумців тощо). Вона повинна була або прийняти цей тиск і пристосуватися до нього, або протидіяти йому, що вимагало певних наукових знань, рефлексивних здібностей, сформованих переконань, активності, ініціативи, сили волі – всього, що становить індивідуальний багаж особистості.

Аналіз державної політики у галузі освіти дає підстави стверджувати, що її цілі, зміст і уся організація були детерміновані власне соціальними, станомо-класовими, політичними інтересами держави, а не дитини, що підтверджується численними офіційними постановами і циркулярами кінця XIX – початку XX століття. Згідно із цими документами, діяльність початкової народної школи концентрувалася на передачі необхідних для життя елементарних знань, умінь і навичок, а завданням середньої школи було виховання громадянина і чиновника, що передбачало розвиток здібностей до сумлінної праці, покори, поваги до державної служби. Водночас у колах інтелігенції поширюються нові ідеї, в основі яких – активна, вільна, із вираженими індивідуальними характеристиками особистість дитини. Внаслідок неузгодженості прийнятих на той час законів і запитів та очікувань різних верств населення наростало суспільне невдоволення, яке врешті-решт призвело до руйнації могутньої імперії у 1917 році.

Жовтневий переворот мав неоднозначні і вкрай суперечливі наслідки для усіх народів тогочасної Російської імперії. З одного боку, було зруйновано ненависний для значної частини населення суспільний устрій, що вселяло надію на краще майбутнє у демократичному суспільстві. У контексті цих подій найнижчі верстви населення отримали оманливий доказ власної сили і могутності, завдяки яким було скасовано віковічні суспільні порядки. З іншого боку, було завдано нищівного удару по життєвих ідеалах і цінностях людей, які постали перед необхідністю пошуку нових духовних орієнтирів в особистісному і суспільному житті. Жовтневі події засвідчили не лише фізичну, але й духовну слабкість, беспорядність мас людей перед стихією соціальних процесів.

Загострилася проблема пошуку людиною визначального стрижня, який би дозволив зберегти свою індивідуальність у зовнішньому світі. Якщо ідеалом попередньої епохи було самовдосконалення самої особистості, сходження її до висот духовного буття, у тому числі й релігії, то в основі нової суспільної формації була ідея всезагального щастя на засадах соціально-економічної рівності, соціальної справедливості. Ця ідея знайшла своє відображення у лозунгах «Земля селянам!», «Уся влада Радам!», «Хліб – голодним!», що в подальшому визначили спрямованість і прийнятих радянською владою законів. Простота цих закликів була оманливою: за нею приховувалася нетерпимість до інакомислячих, ненависть до «буржуїв» як втілення усіх суспільних вад. Прагнення отримати все і одразу яскраво простежується у перших декретах нової влади – «Про мир» і «Про землю». Однак, за свідченням істориків, проявивши неабияку ефективність у справі руйнування, маси виявилися нездатними до ролі «творців», а передача в їхні руки управлінських функцій призвела до різкого падіння продуктивності праці, поширення крадіжок державного майна. Хаос, руйнація і, як наслідок, голод, безробіття, втома – все це призвело до акцій протесту серед робітників та селян із вимогою встановити порядок.

Ці історичні події є яскравим свідченням неспроможності закону, що не підкріплений внутрішньою готовністю індивідів йому підкорятися. Ні-

якими правовими регулятивними впливами неможливо адаптувати суспільство до законів, які не відповідають його психологічному менталітету, історичним, національним традиціям, актуальним прагненням і очікуванням. Закон виконується, якщо він сприйнятий населенням на рівні розуму і почуттів і ним же охороняється. Це добре розуміли «будівничі світлого майбутнього», а тому наприкінці 20-х років ХХ століття було внесено суттєві корективи у питання про педагогічні ідеали і цілі.

Праці провідних філософів і педагогів у цей період присвячені пошуку «ідеальної моделі людини». На думку В. Леніна, її вихідними ознаками мають стати віра у власні сили, здатність до творчості, самовідданість, наполегливість [7, с. 171], а також вихованість, загартованість, рішучість і здатність відстояти свою культуру, незважаючи на усі випробування.., ненависть і зневага до усього міщанського; розрив із минулим, відсутність будь-яких сумнівів. Сумніви В. Ленін ототожнював із зрадою: «дрібні поступочки, коливання, нерішучість, ухиляння, замовчування у сумі неминуче дають зраду диктатурі пролетаріату» [8, с. 132].

За аналогією до стрімких соціально-економічних і технічних перетворень, висловлювалися думки про можливість таких же швидких змін і в особистості людини: якщо життя вимагає людей ініціативних, винахідливих, успішних в управлінні виробничими процесами, а їх немає, то у такому випадку їх, за висловом О. Гастева, «слід народити» [9, с. 12]. Подібні твердження є свідченням зневаги до процесу розвитку особистості, який є складним, тривалим і потребує науково обґрунтованих підходів до його організації.

Розуміння особистості та її індивідуальних ознак у цей час набуває явно вираженого класово-політичного забарвлення і, переважно, соціального фокусу вивчення й оцінки. Як наслідок, ідуть у небуття принципи природо- і культуровідповідності – їх місце займає принцип соціовідповідності. Виховання розглядається лише у соціальному контексті, що позначилося і на визначенні освітніх ідеалів і цілей.

Класово-політичний зміст освітніх ідеалів зумовив утвердження в якості взірця для наслідування молоді героїв революції і громадянської війни, а надалі – героїв праці. Уряд розгорнув широкомасштабні пропагандистські кампанії, що мали на меті взаємне емоційне зараження дітей і молоді ідеалами героїв. Педагогами розробляються ефективні засоби впливу на особистість, результатом якого мало стати позитивне ставлення до героїчних постатей, незалежно від того, які враження вони справляли насправді, а також інтеріоризація цих зовнішніх факторів. Найбільш цілеспрямовано й організовано ця робота проводилася комсомольською та піонерською організаціями: імена героїв присвоювалися піонерським і комсомольським загонам.

У формулюваннях цілей освіти та уявленнях про ідеал людини, що набувають поширення наприкінці 20-х – початку 30-х років у різноманітних нормативних документах, чітко простежується намагання влади утворити новий тип культури, новий соціалістичний простір освіти, рушійним фактором для якого стає формуванням індустріальної цивілізації з новою

роллю промислового міста в цілісному соціокультурному просторі. Гранично спрощуючи духовні, гуманітарні цінності, вироблені попередніми суспільними формаціями, культура комуністичного тоталітаризму, який набрав силу, все більше орієнтувалася на поширення науково-технічних знань та сцієнтистських цінностей в межах, визначених догматом про вищість марксизму-ленінізму над усіма видами суспільної свідомості й навіть над самою раціональністю. Разом із тим діти, як і дорослі, опинилися у ситуації розвінчування ідеалів, коли розпочалися політичні репресії, й ідеал «перелицьовувався» в образ ворога.

Проголошуючи себе спадкоємицею усіх прогресивних явищ світової культурної історії, зберігаючи у своїх гаслах всі високі слова світового гуманізму, більшовицька влада відкидала загальнолюдські цінності і підпорядковувала моральність «класовості і партійності», тобто своїм нагальним інтересам. Відповідним чином формувалася й правова система, що утверджувала пріоритет «людини-гвинтика» – сумлінного виконавця завдань тоталітарної системи. У цьому процесі саме освіті було відведено роль одного з основних інструментів нівелювання людської свідомості.

Результати здійсненого у рамках даної наукової розвідки історичного екскурсу й відповідної методологічної рефлексії щодо ролі ідеалу у гармонізації правових відносин дають підстави стверджувати: у контексті національної культури освіта і право є похідними від єдиного цілого, вони в основі своїй нерозривно пов'язані із базовими для кожної історичної епохи культурними цінностями, ідеалами, знаннями, світоглядними орієнтирами. Саме тому визначальним принципом реформування як системи освіти, так і системи права має стати нерозривний зв'язок із національною культурою, глибинною духовною основою народу. Значущість і дієвість правової системи оцінюється суспільством у тій мірі, в якій вона відповідає його культурним запитам з урахуванням диференціації самої культури. Реальний закон, коли він виражає не суб'єктивну волю влади, а право-цінність, існує не сам по собі, а у певній культурі, носієм якої перш за все є людина. Лише у культурі людина здатна здобути своє «Я», а отже, пізнати смисл своєї правової поведінки і навчитися узгоджувати у своїй поведінці нормативну і ціннісну складову.

Висновки. Дослідження проблеми впливу освітнього ідеалу на розвиток правосвідомості громадян дозволяє зробити висновок про актуальність її для сучасної філософії права. Виступаючи своєрідною квінтесенцією суспільних пріоритетів і прагнень на певному історичному етапі, освітній ідеал повинен, з одного боку, гармонійно поєднувати досвід минулого та мрії про майбутнє із втіленими у праві нормами життя і діяльності, а з іншого – спонукати до цілеспрямованого, осмисленого розвитку кожної окремої індивідуальності як активного творця своєї долі. Відповідно, модернізація вітчизняної системи освіти, що передбачає приведення її принципів у відповідність із актуальними запитами сьогодення, потребує, поряд із іншими чинниками, переосмислення й урегулювання ціннісних пріоритетів суспільства як першооснови правових відносин у правовій державі.

Бібліографічні посилання

1. Гусейнов А. Право и ценности / А. Гусейнов // Вопросы культурологии. – 2006. – № 10. – С. 25–30.
2. Философский словарь / авторы-сост. : И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк и др. – К., 2006.
3. Дюмон Ф. Культурные преобразования в философии // Общество и культура: философское осмысление культуры. Ч. 1. – М., 1988. – С. 14–20.
4. Бакурадзе О. М. Истина и ценность // Вопросы философии. – 1966. – № 7. – С. 212–216.
5. Гуревич П. С. Философская антропология : учебн. пособие / П. С. Гуревич. – М., 2008.
6. Стадниченко С. Право как носитель общественного идеала и элемент образования общества // Alma mater. – 2002. – № 10. – С. 40–44.
7. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М., 1971. – Т. 36 : Март – июль 1918 / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (М.). – М., 1962.
8. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М., 1971. – Т. 40 : Декабрь 1919 – апрель 1920 / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (М.). – М., 1963.
9. Гастев А. К. Восстание культуры / А. К. Гастев. – Х., 1923.

Марченко Е. В. Образовательный идеал в философском измерении права. Обоснована диалектическая связь эволюции права и образовательного идеала в контексте общей теории культуры, доказана необходимость переосмысления и урегулирования ценностных приоритетов общества как первоосновы правовой социализации граждан.

Ключевые слова: философия права, общественные ценности, правовые нормы, культура, правовое воспитание.

Marchenko O. V. Educational ideal in philosophical measurement of law. The author justified dialectic evolution of law and the educational ideal in the context of a general theory of culture, proved the need for rethinking and settlement value priorities of society as a fundamental principle of legal socialization of citizens.

The complex analysis of the crisis of today education makes actual its value-legal component. Its basic purpose – in the perception by the society of the law as a value, as vital necessary phenomenon of social reality. The education values determine the dynamic of its development, set up priorities, draw perspectives. In the most significant aspects for the society the education values find their appearance in legal rules. Normative regulation of relations is a leading sign of the socio-cultural development of the society and a condition of operation of social systems. The value-normative approach, requiring to take into account cultural values and ideals in establishment of legal relations, is considered to be the most acceptable to apprehend the specific of legal order of the society.

The importance and the effectiveness of the legal system is evaluated by the society so far as it corresponds to its cultural needs regarding the differentiation of the culture itself. The real law when it expresses not the authorities' subjective will, but the right-value, exists not in its own, but in a certain culture, whose bearer is first of all a human. Only in culture a human is able to apprehend the sense of his/her legal behavior and learn to submit normative and value components in his/her behavior.

Keywords: philosophy of law, social values, law, culture, legal education.

Надійшла до редакції 12.07.2013